

TVERDOTA GYÖRGY

József Attila az *Óda* és az *Eszmélet* között (Második részlet)

Kávéházi élet I. „Hová forduljon az ember...”

A felsorolt és idézett jellemrajzok, történetek, emlékezések: a Szántó Judité, Németh Andoré, József Joláné, Arthur Koestleré, Kosztolányié, a két újságíróé, Remenyik Zsigmondé, Ignotus Pálé egyaránt azzal az igénnyel készültek, hogy valami lényegeset közöljenek arról a jelenségről, amelyet mi József Attilának nevezünk. Ezek azok az itt-ott összeilleszthető, másutt összeegyeztethetetlen darabkák, amelyekből meg kell kísérelnünk megérteni, milyen volt az *Óda* szerzője, s egyben milyen volt az az alkat és személyiség, akinek a műhelyében az *Eszmélet* kezdett kicsírázni. Ahhoz azonban, hogy az *Ódától* eljussunk az *Eszméletig*, még néhány fontos kérdéssel kell szembenéznünk az életrajz síkján is.

Az első, megbeszélésre érdemes kérdést a más vonatkozásban idézett Ignotus Pál emlékezésének egy részletéből kiindulva vetjük föl. A részlet a költővel való húszas évek végi találkozásait eleveníti föl:

Hol találkoztunk? Kávéházban, kávéházban és kávéházban. Ezenkívül néhány kedves barátunknál, aki szíves volt azzal kecsegtetni meghívottait, hogy „nálunk kávéház van” – bár nem tudom, örült volna-e, ha ezt a vendégek nagyon is szó szerint értelmezik. Ilyen „kávéház” zsibongott Róna Imre kartársunk és felesége, Kármán Erzsébet mozgásművészeti pedagóga lakásában csütörtökön esténként.¹

A kávéházaknak, különösen az irodalmi kávéházaknak hatalmas legendája volt és – alighanem – van, mert napjainkban újraszületni látszik. József Attila is sokat járt kávéházba, s mint kortársainak és elődeinek a századelőn, neki is voltak kedves kávéházai. A társasági élet egyik lehetséges helyszíne a korban a kávéház volt, különösen olyanoknak, akik nem éltek otthonülő családi életet, akik este vagy éjjel sokáig szerettek fönn lenni, és főleg azoknak, akiknek a jövedelme nem tette lehetővé, hogy előkelőbb helyekre járjanak.² Közismert tény ez, amit Krúdy *A hírlapíró és a halál* című novellájában így fogalmaz meg: „a Kersántznál való tartózkodás drágább volt a feketekávés, kapucineres kávéházi életnél; itt enni meg inni kellett annak, aki át akarta virasztani az éjszakát. Kersántzban költekezni kellett.”³

A kávéház azonban, s erre érez rá finom érzékkel Kosztolányi, József Attila életében releváns témává 1933 derekán válik, akkor, amikor szinte ez az egyetlen olyan hely, amelyen a költő saját közegével, az irodalmi-értelmiségi miliővel kapcsolatot tarthat fönn. Emlékezzünk vissza a *Barkochba* című novella záró mondataira! Jancsi János itt „meg-megállt az ablak előtt. Kitekintett a Körútra. Úgy tetszett, hogy valamit vár. Említettem nektek, hogy ez a fiú mindig vár valamit. Most éjszaka volt, fellegetes, sötét éjszaka. Nyilván arra vár, hogy megvirradjon.”⁴ Különös jellemzés ez, amely néhány hónappal előbb még elképzelhetetlen lett volna a harcos, agitáló, magabiztos, tette kész költőről, aki *Végül* című versét így fejezte be: „Rongy ceruzámat inkább lete-szem / s köszörülöm a kasza élit”. „Hová forduljon az ember, ha nem tartozik a harcosok közé?” Ezt a kérdést, amelyet ironikus hangsúllyal a barkochba-ügyben sokat idézett barátjától, Németh Andortól kérdezett a költő, az új kritikái kiadás szerint 1932-ben, a régi szerint 1933-ban,⁵ ezt a kérdést József Attilának most magamagára nézve is föl kellett tennie. S új válasza, ha egyáltalán válaszolni tudott rá, korántsem volt olyan magabiztos, mint amikor azt a személyt kellett kioktatnia, majd megítélnie, akinek versét ajánlotta. „Hová forduljon az ember?” – tette föl a kérdést 1933 derekán önnönmagának.

Alighanem ekkor tapasztalta meg Németh Andor igazságát vagy legalábbis részigazságát. Azt, hogy kerülhet az ember önhibájából vagy önhibáján kívül olyan helyzetbe, amikor elveszíti a mandátumát, illetve amikor elveszik tőle ezt a mandátumot. Nem tartozik a harcosok közé, mert az erőviszonyok oly módon változtak meg (például a náci győzelem miatt a nemzetközi munkásmozgalomban), hogy a harc értelme elenyészni látszik. Vagy azért, mert a harcosok közössége (az illegális kommunista párt) kivetette magából. Aztán azért is, mert ekkor még nem bír megbarátkozni a szociáldemokrata iránynyal, amellyel eleddig, mint kommunista, hadilábon állt. Egy év magányra van szüksége ahhoz, hogy erre a lépésre rászánja magát. Aztán azért sem tar-tozhat a harcosok közé, mert a szerveződő népi táborral nem tud közösséget vállalni. A polgári irodalom, a *Nyugat* tábora, annak ellenére sem veszi föl so-raiba, hogy éppen az augusztusi számban a folyóirat közli az *Ódát*. Éppolyan gyökértelen, sehova sem tartozó, tengődő értelmiségi lett belőle, mint Németh Andorból. A teljesen magára maradt ember tartós tanácsstalanságát kife-jező kérdés: „Hová forduljon az ember...” ezért elhessenthetetlenül ott lebeg a feje fölött. Ez lesz az egyik kérdés: az ember mire valósága, mire rendel-tetettsége, amire épp az *Eszmélettel* keresi a választ. Amikor tehát az erdélyi *Korunk* közli *A város peremén* című ódáját 1933. július–augusztusi számában, amikor azt hirdeti a vers beszélője, hogy „megvilágosúl gyönyörű / képes-ségünk, a rend, / mellyel az elme tudomásul veszi / a véges végtelent, / a termelési erőket odakint s az / ösztönöket idebent...” nos, akkor a szerző számára éppenséggel besötétedik, a vágyott rend összekuszálódni, az eliga-zodás és az értelmes cselekvés esélye meghiúsulni látszik.

A magára maradt ember számára azonban egyetlen közösség fönmarad: a kávéház. József Attila kávéházi életével Bányai László foglalkozik részletesen, olykor kifejezetten torz módon, de sok találó észrevételt is olvashatunk tőle erről a *Négyszemközt József Attilával* című könyvében. Idézem egyiküket:

A Japán kávéház – helyben és jelentőségben – sok minden hiánynak volt a behelyettesítője. Mentsvár volt a fűtetlen otthon ellen, tornaterem a közösségi célok számára való edzéshez, íróasztal a csaknem állandóan zálogban lévő írógép helyett. Az elviselhetetlen egyedüllét elmákonyozása sakkal, kártyajátékkal. Teremtő magány a köröskörül nyüzsgő emberek között. Hiszen a napokon át étlen-szomjan való fekvés, tehetetlen mozdulatlanság után bármikor el lehetett jönni ebbe a huszonnégyórás üzembe. Itt mindég akadt ismerős, ha más nem, az egy-két versét betéve tudó, rámosolygó pincér. Egyetlen fekete mellett tizenhat órán át is el lehetett üldögelni és közben apróra lehetett tördelni a fogpiszkálótartó egész tartalmát. Ugyan kit-mit keresett hát ő ebben a kávéházban olyan szívós konoksággal éveken át? Ő nem azt, aki éppen leült melléje, hanem talán ugyanazt, amit én régen oly kitartó balgasággal vártam a hódmezővásárhelyi Fekete Sasban a fröcscsős pohár mellett: a csodát, a megváltást. Ő is ilyesfélét keresett. Azt, aki szeresse. És mindazt, amit csak nyújthatott neki az, aki szerette őt. Ezt kereste ő itt is, mindenben, mindenkiben és mindenkoron.⁶

Az idézet ömlesztve mutatja be a kávéház két arcát, s József Attilának a kávéházzal összehangolt két arcát. Válasszuk külön a kettőt! A kávéház és József Attila egyik arca Kosztolányi novellájából bontakozik ki. Ha ez az arc, a Jancsi János portréja első pillantásra inkább hasonlít Kosztolányi nihilista arcmásához vagy legalábbis Esti Kornélhoz, mint ahhoz, amilyennek mi József Attilát ismerjük, ezen ne csodálkozzunk. Kosztolányi elsősorban ezt az aspektusát ismerte a költőnek, s ebből faragott egész alakot. Ez az alak hosszú, értelmetlen várakozás, céltalan szemlélődés után „végül rendszerint a Szíriusz zátonyán feneklett meg, ahol barátai tanyáztak, a háború utáni nemzedék tagjai, akik feleslegessé vált életükkel fizetnek hadisarcot azért a véres dáridóért, melyet annak idején tudtuk és beleegyezésük nélkül rendezett egy másik korosztály”. Vegyük úgy az egyszerűség kedvéért, hogy a Szíriusz a Japán kávéháznak feleltethető meg. Nem térünk ki arra az összehasonlításra, amelyet Kosztolányi a maga és a József Attila nemzedéke között tesz. Az összehasonlítás abba a konklúzióba torkollik, hogy „ők inkább élni szeretnének, ha lehetne”. Az ezután következő részt idézném bőségesebben:

E méltányosnak nevezhető vágyuk elé sok akadály tornyosult. Pedig megpróbáltak mindent, így is, úgy is, hetykén, dacosan, alázatosan. Nem lehet őket kishitűséggel, tunyasággal vádolni. Jancsi is megpróbált mindent a világon. Dolgozott, tanult is...⁷

Ezen a ponton felismerhetőnek vélem József Attila legendásító önképét, amelyet Kosztolányi nyilvánvalóan ismert. Utoljára éppen a július 4-i jóindulatú riportban találkozhatott vele:

Vidám és okos fiatalember, – mondja a riporter József Attiláról – egykönnyen nem retten vissza az élet nehézségei elől. Ő igazán alulról jött. Tehetségén kívül szívós munkával törte magát az elsők közé. Kétéves korában apja kivándorolt, azóta sem jött róla hír. A kisfiút a Gyermekvédő Liga vidékre adta, – talán ott edződött meg, annál a parasztcsaládnál, amely gyermekszerepet címén öt-hat kis hőst nevelgetett, hogy a Ligától tartásdíjat húzzon utánuk. Ő akkor lépett a felnőtt férfiak sorába, amikor mások ifjúságukat még bohón tékozolják. Az *Atlantica rt. Vihar, Török és Tatár* nevű vontatógőzösein hajósinas volt. Fedélzetet sikált, „ampát” merített az áradó Dunába. Két évig rikkancskodott itt Pesten: villamosra fel, villamosról le (akkor az még nem volt tilos), mert az állandó „standok” törzsökös hűbérurái a jövevény gyereket mindenünnen elzavarták. Hordott kosarakat a Vásárcsarnokban. Volt kenyeres fiú az Emke kávéházban, kukoricacsősz és mezei napszámos Kiszomboron, kövezőinas, zsákhordó, bankhivatalnok, a Bécsi Magyar Akadémikusok Egyesületének a takarítója, többszörös házitanító, a Rathauskeller bejáratánál kínálta a Stundét meg az Abendet, aztán volt könyvügynök, magyar–francia levelező a Külkereskedelmi Intézetnél, cikkíró és költő, műfordító és kritikus, gépíró, bádogkereskedő és ő maga sem tudja már, hogy még mi minden. De közben érettségit tett, egyetemet végzett Szegeden, Bécsben, Párizsban és Budapesten...⁸

Nos, ez az önéletrajzi legenda az, amit Kosztolányi így foglalt össze: „Jancsi is megpróbált mindent a világon. Dolgozott, tanult is.”

Ezen a ponton térjünk vissza a novellához! Hogyan látja Esti Kornél Jancsi János jelenét?

Mínthogy kéziratai éveken át nem találtak gazdát, megértette, hogy nincs rá szükség, és félreállt. Most a *Szirusz*-kávéházba jár. Ebből áll társadalmi élete. Itt találkozik kitűnő kortársaival, Hernáddal, a nagy tehetségű regényíróval, aki regényeit nem tudja kiadni. Ullmann-nal, a nagy tehetségű könyvbírálóval, akinek egy könyve sem akadt, hogy megbírálhassa, Baltazárral, a nagy tehetségű lapszerkesztővel, akinek nincs lapja, Bolváryval, Kerner Gézával meg a többiekkel.

„Mit csinálnak a munka nélküli írók?” – teszi föl a kérdést Esti Kornél.

Kitartóságuk folytán a régi végsebességgel haladnak. Mozognak bennük a szavak, melyek egyébként nagy alkotásokat szolgálhattak volna, túlbujánoznak az érzésen, a gondolon, s egy központi irányító és fékező erő híján kitörnek szokott pályájukból, föllázadnak, követelik a maguk jogát. Ezek a szavak önálló életet kezdenek élni, akár a sokáig hevertetett szerszámok, az unatkozó kalapácsok, melyek egyszerre csak kiugranak szerszámládájukból és összevissza kalapálnak mindent, vagy az érdemtelenül mellőzött gyaluk, melyek kétségbeesésükben a mester kezei nélkül ide-oda futkosnak és siklanak, s őrlöngve gyalulgatják a falat, a szőnyeget, a tükröt, amit érnek. Kísérteties ez, barátaim. Jancsin is ezt tapasztaltam. Egyre kevesebbet írt.

Sok igazság van ebben a jellemzésben. József Attila 1933 derekán valóban eljutott abba az állapotba, amelyet egyik keltezetlen töredékében így jellemez: „Nincs közöm senkihez, szavam szálló penész, / vagyok mint a hideg,

világos és nehéz.” Munkanélküli író lett, akinek szavára senki sem kíváncsi. A Szíriusz kávéház törzsvendége. Esti Kornél konklúziója, amellyel e jellemzés végén eljut, s vele együtt eljutunk a novella barkochba jelenetéhez:

De ők valamennyien ilyenek voltak, parlagon heverték, ugaroltak, a végtelenségig. Mit tehettek? Hát játszottak. Játszottak velük a szavak, ennél fogva ők maguk is játszottak. Vagy, minthogy az író munkája a velejében játék, „dolgoztak”.⁹

Kávéházi élet II. A nemzeti kommunizmus kalandja

A kávéháznak és József Attilának azonban a tétlenség, perspektívatlanság, szellemi elgazosodás mellett van egy másik, a maga módján a látottnál nem kevésbé lehangoló arca is, amelyet Nagy Lajos *Budapest Nagykávéház* című regényéből ismerünk. Az itt leírtak alapján feltételezhető, hogy Nagy Lajos nem értett egyet Kosztolányi jellemzésével. Ő maga is kávéházi törzsvendég volt, idősebb létére is rendszeresen a fiatalokkal üldögélt, belülről ismerte a munkanélküli értelmiségiek természetét. Regénye ezért akár Kosztolányival folytatott rejtett polémiaként is felfogható. Ha a Szíriusz modellje a Japán lehetett, akkor a Budapest Nagykávéház modellje jól felismerhetően a Bucsin-szky volt, a Japán mellett Nagy Lajos és József Attila másik törzskávéháza.

Az az eset azonban, amelyről Szántó Judit, összefűzve Kosztolányi, József Attila és Nagy Lajos nevét, megemlékezik, még a Japánnal, a Szíriusszal kapcsolatos:

Megtörtént, hogy én előbb mentem hozzájuk. Ilyenkor Kosztolányi és Ilona leültettek maguk közé, s csak ennyit mondtak, hogy beszéljek, mindegy, miről. Ez akkor volt, amikor Attila vagy három hónapon keresztül éjszakáról éjszakára a Japán kávéházban Nagy Lajossal reggelig kártyázott. Még a fejük búbja is hamus volt a sok cigarettázástól. Nem egyszer kártyázta el Attila házbérünket. Persze, ez számomra tragikus volt, s úgy meséltem szomorúan, hogy nem tudom, mit csináljak Attilával, mivel szoktassam le erről a rossz szenvedélyéről. „Mennyi a házbéretek?” „harminc pengő” – mondtam. „30 pengő?” – kérdezte Kosztolányi és Ilonával együtt nevettek, hogy a könnyük is kicsordult. Nem tudtam megérteni a nevetésüket és kifejtettem előttük, hogy ez nálunk nagyon sok. „Csak hagyjad őt kártyázni, majd megadom neked ezt az összeget.” „Nem az összegben van a hangsúly, de ez megint nem jó, ez megint azt jelenti, hogy Attilával bajok vannak, és félek, mert a Jolánnal is olyan szenvedéllyé fajult, hogy egész házaseletét felfordulással fenyegeti.” Ekkor lépett be Attila: „Vártatok, nagyon hiányoztam?”¹⁰

Szántó Judit ezt az esetet későbbre helyezi, de két okból jobban illik éppen 1933 nyarára. Az egyik az, hogy Nagy Lajos meghívása a moszkvai írókongresszusra 1934 nyarán viszonyát a költővel eléggé megrontotta, s a két író meghitt együttlétei ettől kezdve legalábbis megritkultak. Ezenkívül 1935-ben Kosztolányi már meglehetősen beteg volt.

József Attila és Nagy Lajos kapcsolata, amelyről első adatunk 1926-ból származik,¹¹ kávéházban kezdődött és kávéházban folyt le, mint erről a Nagy Lajosén kívül mások emlékezései is szólnak.¹² Ezek a találkozások különösen a harmincas évek első felében váltak sűrűkké. A *Budapest Nagykávéház* Nagy Lajosnak ezeket a költővel és más fiatalokkal való találkozásait örökíti meg. Hogy látta Nagy Lajos József Attilát és nemzedékét? Azaz: hogyan látta a kávéházi életet? Mielőtt a kérdésekre válaszolnánk, felvázoljuk azt a paradigmát, amelyben Nagy Lajos helyzetábrázolása elhelyezhető. Az adatokat Szentés Éva és Hargittay Emil *Irodalmi kávéházak Pesten és Budán* című könyvéből kölcsönzöm.

„Ha én lennék az ország uralkodója – írja Montesquieu a *Perzsa levelek*ben –, bezárnám a kávéházakat. Mert akik odajárnak, azok veszélyesen forrongó egyéniségekké válnak... Az a fajta részegség, amit a kávé okoz náluk, veszedelmes az ország jövőjére.” De nem kellett ahhoz aufkláristának lenni, hogy a kávéházi tartózkodás felforgató hatása valakinek a szemhatárára kerüljön:

Kairó helytartója, a bölcs Khair bég az 1530-as években mondta, hogy a kávé háne nem más, mint „mekteb muharabbim”, azaz a lázadás iskolája. Igazát kávéházak sora támasztotta alá a későbbi években. „A párisi Café Procope-tól a Jákobita Club-ok kávéháziig, ... a Café de Foy-ig, melynek asztalára Camille Desmoulins felugrott és másnap már rom volt a Bastille. A pesti Három Oszlop kávéházig, melyben egy éjszaka egy rajongó jurátus megadja egy spione-nak a jákobita klubosság jelét és másnapra már börtönben ül, majd fejét a Vérmezőn hagyja.” Vagy itt vannak az 1848-as tavasz Európájának híres kávéházai, a padovai Café Pedrocchi, a milánói Cadé de Duomo, a velencei Café Quadri, a bécsi Daum, a pesti Philosophus és a Pilvax, melynek biliárdasztalára „egy lázas tekintetű ifjú felugrott és még aznap megszületett a magyar szabadság rövid álma”. (Érdemes itt megemlékezni arról is, hogy az 1850-es években azután Pesten csak magyarul jól tudó kávék kaphatott engedélyt, hogy az esetleg újrakezdődő forradalmi „sutyorgásokat” azonnal jelenthesse a Helytartótanácsnak...) A kávéházban tehát nemcsak megbeszélni, hanem csinálni is lehetett a politikát, sőt a történelmet is.¹³

Ezt Nagy Lajos is pontosan tudta, s regényének első lapjain nyomban fel is léptette a mindenkori helytartótanács számára jelentést gyártó figurát: „egy nagytestű, pocakos, bajszos, feketeruhás férfi ballag végig a kávéházon, fején fekete keménykalap, a kezében vastag, fogantyús bot, leül a szomszédos asztalhoz, úgy, hogy éppen szembe fordul a három ifjúval, ő is feketekávé rendel, a zsebéből noteszt vesz elő, leteszi az asztalra, azután a külső kabátzsebéből egy gyűrött újságot húz ki s azt kiterítve, mint egy spanyolfalat, maga előtt tartja”. Majd valamivel később: „Mihelyt eltávoztak, a fekete keménykalapos nagybotú is befejezte naplójegyzeteit... A névtelen följelentés majd otthon készül el.” Korunk magyar Procope-jának vagy Pilvaxának, a Bucsinszkynek azonban nemcsak besúgói vannak, hanem akikről jelentést lehet írni: ifjú, forrófejű felforgatói is.

Ezek a felforgatók azonban nem kevésbé kisszerű, karikatúrisztikusan megrajzolt alakok, mint a besúgó. Ha szándékaikat nézzük, csupa történelemalakító, sőt, olykor világfelforgató tervvel találkozunk. Ha a megvalósítás módszereit, a rendelkezésre álló eszközöket, a missziót vállalók alkalmasságát tekintjük, akkor minden a fonákjára fordul. A világ állapotának ismertetése során a narrátor levonja a konzekvenciát: „Hát itt tenni kell valamit.” Fölmerül a kérdés: „Mit kellene és mit lehetne itt tenni? Egyet. Csakis ezt az egyetlenegyet. Lapot kell indítani. Egy új lapot!” Azaz a reformista vagy forradalmi izgékonyosság nyomban elvetél. Szájalássá posványosodik. Ezt a keserű tapasztalatot szűri le Nagy Lajos azokból a próbálkozásokból, amelyek forradalmi úton vagy reformok révén akarták megváltoztatni az általa gyűlölt társadalmi berendezkedést, legyen szó a Bartha Miklós Társaság *Új Magyar Föld* című népi irányú orgánújáról, a *100%*, majd *Társadalmi Szemle* című szélsőbaloldali lapokról, a Kassák körül szerveződő *Munkáról*, a népi mozgalom *Válasz* című folyóiratáról stb. stb. Nem beszélve a kérészéletű ún. röpiratokról, mint a *Front*, a *Szabadon*, a *Szabad Írás*, a *Valóság* és társaik, amelyek egyike sem élt tovább három-négy száznál.

A kávéházi regényben az első lap az *Északi Fény* nevet viseli, s szélsőbaloldali irányzatú:

De micsoda lapot kell indítani? Csakis forradalmi. Mert forradalom nélkül a társadalom, amely ugyebár fenéig romlott, nem tud és nem akar megváltozni. És mit értünk forradalom alatt? Csakis a proletárok forradalmát. A dolgozók harcát a kizsákmányoló kapitalizmus ellen s e harc diadalát az átkos rendszer fölött. Éjfél van, a találka forradalmi lelkületű fiatalemberek részéről kissé késői. No de így éjjel jobban meg lehet bújni egy nagy, elegáns, világias kávéház belső, néptelen üregeiben.

A szélsőbaloldali forradalmárok után Nagy Lajos a jobboldali radikálisok gyülekezetéről szedi le a keresztvizet. Az ő tervezett lapjuk a „Kelevéz” nevet viselné. „Mit adnak majd a magyaroknak ötven fillérért? A magyarság izzó szeretetét, a népnek, a magyar népnek külön szeretetét, a magyar nyelvnek valóságos szerelmét, szóval azt, ami nekik van.” A következő lapot a keresztényi szeretet nevében alapítják a kávéházi fiatalok, amely – mint a neve: „Harmat” – is mutatja, reformkeresztény, humanista irányt követne. „A lap... az emberi értelemre apellál ebben a mai kegyetlen, harcias világban.” Az utolsó lapalapítási kísérlet, a „Panorámá”-é, a liberális humanista, urbanus szellemiségű fiatalok vállalkozása. „A lap szelleme demokratikus lesz. A lap nem ismer felekezeti és faji kérdést.” Maga Nagy Lajos kétségkívül panorámát nyújt regényében mindazokról a főbb fiatal értelmiségi körökről, amelyek valamilyen orgánus köré szerveződve programot fogalmaztak meg az ország sorsának jobbra fordítása érdekében, de amely program szélsőbaloldali, jobboldali radikális, keresztény humanista vagy liberális változatban egyaránt megvalósíthatatlannak bizonyult.

A lapalapítók folyton cserélődő nevei között, akik közül egyik-másik modellje magára ismert és megharagudott Nagy Lajosra, tehát van közöttük egy név, amelyik minden szerkesztőségi listán szerepel: a Gerlei Andoré. „Kistermetű sovány, csapottvállú koravén gyermek, hegyes kis fekete bajusza van, ruhája rendes, kezében egy könyv s néhány füzet, – ez Gerlei.”¹⁴ Felismerjük? Nos, igen: Gerlei, az József Attila. Már az eddigiekből is megállapítható, hogy ugyanolyan kegyetlen és méltánytalan karikatúrát látunk majd róla, mint Remenyik Zsigmond Luisa esetében. Ne térjünk most ki arra, mik voltak Nagy Lajos mozgatórugói e karikatúra megírására. Nézzük meg közelebbről, milyen ez a Gerlei? Természetesen szegény, mint a templom egere. A kávéházi cejhét (egy kávé vagy egy ásványvizet) mindig a társaság valamelyik tagja fizeti ki. Az alkalmi mecénásokkal szemben kisebbségi érzése van, tehát alázatosan viselkedik.

A legfontosabb tulajdonsága azonban világnézeti, politikai állhatatlansága. Minden olyan irányzathoz hajlandó csatlakozni, minden olyan lap szelleméhez hajlandó alkalmazkodni, amely szerepet biztosít számára. Ha kell, verseit is átírja, vagy olyan hangvételű verset ír, amelyet kívánnak tőle. Ez a merőben igazságtalan közvélekedés Féja Géza *Szélkakas-költők*¹⁵ című cikke nyomán terjedt el József Attiláról: „tavaly még szociáldemokrata volt, két évvel ezelőtt anarkista, azelőtt l’art pour l’art-ista, s hónapok mulva lesz csak fasiszta, addig pedig, hogy neokatolikussá váljon, még két év is eltelhet” – olvassuk a regényben. Nos, Gerlei a szélsőbaloldali lapnak közlésre átnyújt egy verset, amelynek a refréne így szól: „Uralkodó osztály fennen fenyegetem, / A csizmányat olykor / Burzsujszemmel kenegetem.” Gondolom, ismerős az idézet. A *Szabados dal* második strófája kezdősorainak parafrázisával állunk szemben. Az eredeti így hangzik: „Rossz cipőd nem ér egy füttyöt? / Burzsujszemmel kend a bütyköd.”

Gerlei a „Kelevéz”, azaz a jobboldali radikalizmus lapjában egy másik verset szeretne publikálni. „A Magyarokhoz – ez lenne a vers címe. Valahogy így kezdődhetne: Magyarok, magyarok, / Tirajtatok régi átok: / Fenekednek tőreátok / Idegen agyarok.” De ez még mind semmi! Az előző, a burzsujok kiirtására bujtogató verset hajlandó volt a keresztény humanista „Harmat” számára átírni: „Az egész első versszak maradhat, persze a refrént, hogy uralkodó osztály fennen fenyegetem... – ezt el kell vetni. Nem baj, más lesz a refrén. Valahogy így: Az emberiséget én is csak szeretem...”¹⁶ Van-e mentség az ilyen állhatatlanságra? Nincs – mondhatja a dogmatikus. Az értelmiséginek legyenek elvei, és azokból ne engedjen! Van mentség – mondhatja az engedékenyebb szellemű kritikus. Az ember, légüres térbe kerülve megragad minden feléje nyújtott kezét. Akit kitaszítottak, vagy nem fogadnak el, azokhoz közeledik, akik hajlandók vele szóba állni. A közvélemény azonban sem nem dogmatikus, sem nem engedékeny, hanem kegyetlen bíró, amely a látzat után ítél. A kávéházban aszerint minősítik az embert, hogy kinek az asz-

talához ül le, kinek ad igazat a vitában, milyen alakuló lap programnyilatkozatát írja alá. Jaj annak, aki nem mellettünk kötelezte el magát!

Nagy Lajos regényének jelentőségét akkor láthatjuk be, ha egy másik, világirodalmi jelentőségű regénnyel, Dosztojevszkij *Ördögökjével* állítjuk párhuzamba. Ez a regény az orosz anarchizmus karikatúrája. Egy kormányzósági székhelyen játszódik le, s azokat a fiatal felforgatókat igyekszik leleplezni, akik a fennálló rend anarchista forradalom útján való radikális megváltoztatására törnek. Kisszerűségük, ostobaságuk, korlátoltságuk, felületességük és befolyásolhatóságuk kimutatása a regény célja. Szerényebb méretekben, szatírára hangolt, ezért monotonabb hangvételben Nagy Lajos is ezt a leleplező programot hajtja végre a magyar, budapesti ifjú felforgatók vonatkozásában.

A program végrehajtása érdekes, jó regényt eredményez, ami nem változtat azon a tényen, hogy József Attila alakmásának, Gerleinek az ábrázolásában az író igazságtalanul, felületesen és elfogultan jár el. Kétségtelen mindazonáltal, hogy a kávéházban tengő-lengő, még élettársa öngyilkossági kísérletét is a társai játékszenvedélyének kiszolgáló József Attila mellett létezett egy olyan kép is, amely a költő kávéházi felforgató arcát mutatta föl. A kép, ismétlem, mélyen, sértően igazságtalan. Egyetlen részigazsága azért mégis van, s ez a részigazság éppen az általunk rekonstruált hónapokra esik. József Attila nemzeti kommunista kalandjaként emlegetik.

A kutatásban közmegegyezés alakult ki arra nézve, hogy Szántó Judit, a kérdésben koronatanú emlékezése kiindulópontot nyújt a nemzeti kommunista epizód elemzéséhez, de keltezése elfogadhatatlan. Az általa időpontként megjelölt 1935 túlzottan késői. 1933-ra kell tennünk József Attila és Rátz Kálmán közös tervezgetését.

35-ben a Bucsiniszky kávéházban Rác Kálmán, Horner Miklós, Kruif gróf, az utolsó Árpádházi leszármazott, üldögéltünk. Rác Kálmán Oroszországról beszélt, nagyon szerette az oroszokat, velem a Dubinuskát énekeltette, vitakoztak Häckel természettudós jelentőségéről. Rác Kálmán nagy tudású ember volt, szerette Attila verseit és látta Attila elesettségét, a baloldal sem törődött vele eléggé. Kezdtt Attilának beszélni társadalmi átalakulásról. Az ország veszendőben, háború előtt állunk, kellene valamit csinálni Magyarországon. Meg kellene teremteni Magyarországon a Nemzeti Kommunista Pártot. Nemzeti öntudatot kell a népekben felébreszteni. Azt akarta, hogy egy ilyen megalakítandó pártnak majd Attila legyen a titkára.¹⁷

1935 őszén a költő helyzete nemigen engedne meg egy ilyen kalandot. Akkor már egy éve kapcsolatba került Mónus Illésnek köszönhetően a Szociáldemokrata Párttal, s Ignó Pállal, Fejtő Ferencsel, Németh Andorral, Cserépfalvi Imrével közösen, ekkor már komolyan előrehaladtak a *Szép Szó* megalapításának előkészületei. 1935 ősze előtt, nyáron, s még előbb, tavasszal, a költő kemény harcokat vívott a magyar írók és a Gömbös-féle politika között létrejött megegyezés következtében megalakult ún. „Új Szellemi Front” el-

len. A nemzeti kommunizmus ábrándja a náciizmus győzelmét közvetlenül követően, az illegális mozgalomtól való elszakadása után körülötte kialakult vákuumban foglalhatta el szellemét.

Emlékezése egy másik helyén Szántó Judit így fogalmaz:

Ekkor már a mozgalom, mint konkrétum, előadások, stb. messze van tőle. De versei beszélnek. Amikor minden talaj kifutott alóla, egyéni sérelmekkel, nyílt bizalommal hallgatta Rácz Kálmán társadalmat átalakító új felfedezését. Hogy a nemzeti kommunizmus tudja megmenteni a bukástól az országot. Mert előbb a nemzetek összefogása kell, hogy erőt gyűjtsön és csak azután gondolhatunk nemzetköziségre.

Mielőtt azt hinnénk, hogy itt egy politikai orientációjában megtévedt költő és tisztánlátó élettársa kapcsolatáról van szó, idézzük Szántó Judittól ezt a mindent eláruló mondatot: „a sztálinizmus mindenre választ adott, választ adott volna Attilának.” Aztán így folytatja a sztálinista élettárs:

Nem külön nemzeti kommunizmussal, ahogy Rácz felvetette, állást, hivatalt ígérve annak a József Attilának, akinek ebben az időben alig volt értő barátja. Akik körülötte voltak, maguk is kissé elszokva a párttól, elégedetlen a hivatalos szocdem pártvonallal, a vasfüggöny a keletet elzárta az új világrendtől.¹⁸

Arról van tehát szó, hogy Rácz Kálmán kezdeményezésére, a Budapest Nagykávéházban, azaz a Bucsinszkyban kialakult valami programféle, amely szerint Nemzeti Kommunista Pártot kellene alapítani, s ebben a pártban a költőre valamilyen fontos szerep várna.

Ez az epizód hosszú ideig csak emlékezésekből volt ismert, nem lehetett pontosan tudni, mi igaz és mi nem igaz belőle. Újabban előkerült egy, a költő kézírásával készült és aláírásával ellátott másfél oldalas kézirat, amely hitelesíti az erről szóló emlékezéseket. József Attila valóban kacérkodott a nemzeti kommunizmus gondolatával. A kéziratot Murányi Gábor tette közzé Szántó Judit *Napló és visszaemlékezés* című, az Argumentum Kiadó gondozásában 1997-ben megjelent kötetének függelékében.¹⁹ A legfontosabb kérdés: mi köze a nemzeti kommunizmusnak a nemzetiszocializmushoz? Mennyiben rokon vagy mennyiben idegen a két terminus tartalma? E döntő kérdés előtt azonban célszerű tisztázni az epizód időhatárait. Amennyire közmegjegyzés van arra nézve, hogy ez csak 1933 második felében következett be, annyira különbözik a pontosabb időmeghatározás. Lengyel András 1933 júliusára, tehát közvetlenül az *Óda* és a *Barkohba* utánra teszi kezdetét.²⁰ Ezzel a datálással nem értek egyet. Én néhány hónappal későbbre, 1933 őszére kelezem a történeteket.

Lengyel András legerősebb érve az, hogy a náciizmus uralomra kerülését követően még fűződtek bizonyos illúziók ahhoz, hogy a nemzetiszocializmusnak van egy nem-hitlerista, a német munkásmozgalommal kapcsolatban

lévő irányzata, s remélhető, hogy ez a munkásmozgalmat, a szocializmus elveit komolyan vevő, de nemzeti alapokra helyezkedő irányzat lesz majd a győztes, háttérbe szorítva a hitleri szélsőjobboldalt. Ezek az illúziók csak viszonylag rövid ideig tarthatták magukat, mert a történelem gyorsan rájuk cáfolt. József Attila ábrándjai ezekhez a hamar elszállt reményekhez kapcsolódtak, tehát szükségképpen az év derekára datálандók.

Lengyel András másik érve, amely az egyik legrejtélyesebb József Attilavershez, *A csodaszarvas* címűhöz fűződik, már ingatagabb. A vers a kritikai kiadásban *A város peremén és az Óda* közvetlen szomszédságában olvasható, s a csodaszarvas-monda modern újramondásának tekinthető. Egy vers publikálása és születése, mint tudjuk, nem esik egybe, s a kettőt gyakran jelentős időbeli távolság választhatja el. Elképzeltük, hogy egy vers éveket későbbben lett közzétéve, hosszú ideig maradt kéziratban. *A csodaszarvas* egy sor stílárius, szemléleti jegyét tekintve sokkal jobban illik a húszas-harmincas évek fordulójának terméséhez, mint a 33-as versekhez. Nem lehet kizárni, hogy a költő praktikus megfontolásokból egy régi kéziratát 1933 nyarán tette közzé. Talán még fontosabb leszögezni, hogy a vers semmilyen módon, vagy csak nagyon erőszakoltan hozható összefüggésbe a nemzeti kommunizmus programjával. A csodaszarvas a legnagyobb erőfeszítéssel is csak a 7. szakasz második két sorában köthető össze a munkássággal: „s aranyszőre, mikor illan, / gyári füstön általcsillan.” A vers egy olyan paradigmába illik bele, amelynek elejére talán Arany János *Regéjét* helyezhetjük *a csodaszarvasról*. Határozottan belejátszik ebbe a sorba Szabolcska Mihály *A Grand Cafében* című nevezetes verse. A *Szabad-ötletek jegyzéke* című pszichoanalitikus szövegének egy pontján ez olvasható: „mi van ezen sírnivaló”. A szöveg sajtó alá rendezőjének, Stoll Bélának a figyelmét Horváth Iván hívta föl arra, hogy ez a sor az említett, Párizsból a magyar pusztába kívánckozó honvágydalból származik: „Tudja a jó Mindenható, / Mi is azon sírnivaló, / Hogy a ménes ott delelget / Valahol egy csárda mellett.” „Tisza mellett, Duna mellett, / az a szarvas itt legelget” – hangzik a költő parafrázisa.²¹ Jóval közelebbi párhuzamot kínál Juhász Gyulának, József Attila mesterének egy 1922-es verse, *A szent szarvas*: „Szent arany gím Ázsiából, / Mért tűntél el ez világról, / Mért lőn lelkünk, régi bátor, / Gyöngye, gyáva, aki vádol?” Amiben József Attila lényegesen különbözik mindhárom elődjének darabjaitól, az az erős kalevalás ihletés, amely a húszas-harmincas évek fordulójától mindvégig jelen van költészetében: „Ükös ükünk, ősök őse, Űztön Űzte, éjten éjjel, reges reggel, / át az éren, át az áron.” Nagyon József Attilára jellemző az utolsó strofa mitikus képe, amely szerint a csodaszarvas „villó agancsa” a világmindenség tükörképe. Egy olyan szövegre, amely alaposabb értelmezésre, s amelynek datálása még maga is további vizsgálatokra szorul, nem szerencsés kronológiai érvelést építeni.

Ami a náciizmus emberszabásúbb, de életképtelennek bizonyult mutációit illeti, a szellemtörténeti folyamatokban végképp nem lehet kizárni azt, hogy egy másutt megvalósíthatatlan eszmét akár később is felkapjanak és kipróbáljanak egy teljesen más közegben. A legfőbb érvem azonban arra nézve, hogy a keltezés későbbre is tehető, az, hogy én nem látok olyan erős rokonságot József Attila nemzeti kommunizmusa és a nemzetiszocializmus között, mint más szakemberek. Ha *A nemzeti szocializmus...* kezdetű szöveget előítélettől mentesen és kellő figyelemmel elolvassuk, azt találjuk, hogy a szöveg bírálja a nemzetközi munkásmozgalom nemzetköziségének a náciizmus győzelme után ábrándként szétfoszló elvét. A legnagyobb és legfejlettebb munkásmozgalom, a németországi szociáldemokrácia és kommunizmus a demokratikus választásokon vereséget szenvedett. A nemzeti szolidaritás erősebbnek bizonyult a nemzetközi osztályszolidaritásnál. A költő, meglehetősen elhamarkodottan, azt a következtetést vonta le a történetekből, hogy az adott körülmények között a munkásosztály harcait nemzeti keretekben kénytelen lefolytatni. A bolsevizmus a hitleri fordulat után orosz nemzeti ügygé zsugorodott. A németeknél a munkásmozgalom beállt Hitler mögé. A nyugati munkáspártok harmadik típusú mozgalmat csinálnak. Olaszországban Mussolini a korporatív szisztéma révén nemzeti egységbe vonta a munkásságot. Tehát Magyarországon is erre kell berendezkedni.

Hitler győzelme a munkásmozgalomban nagy válságot, hatalmas sokkot okozott. A dolgok nem maradhattak a régi vágányokon. Mindenki, József Attila is kereste a kiutat. Kiútkeresése során azonban sohasem vált náciivá vagy a náciizmussal szimpatizáló személlyé. Amit meg lehet állapítani, az a kávéházi politizálás kritikája. *A Budapesti Nagykávéház* Gerleije valóságos modelljének az volt a hibája, hogy leült egy tarka múltú, gyanús kötődésű fantasztá asztalához a Bucsinzkyban, s néhány estére komolyan vette a nemzeti és az osztályharcos gondolatból kikotyvasztott különös, tulajdonképpen ehetetlen főzetet. Ha a játékszenvedély, az élet súlyos tényeinek a barkochbába oldása apró morális elcsúszásnak minősíthető, akkor a nemzeti kommunizmus ügye a tájékozódásában elbizonytalanodott, a „hová forduljon az ember...” kérdésén töprengő József Attila 1933 őszén lezajlott politikai eltévelyedése volt.

Hogyan végződött a nemzeti kommunista kaland? Hallgassuk erről a koronatanút, Szántó Juditot:

Így született meg az az írás, amiért hat hétig nem beszéltem Attilával, amit persze, mások elé tárva a dolgokat, úgy magyaráztak, hogy Judit megint valami féltékenységi jeletet csinált. Mit tehettem, vállaltam. Amikor ezt megírta és reggel felé megmutatta nekem az írást, elolvastam és kijelentettem: ezt pedig nem kapja vissza. Nemzeti kommunizmus: fából vaskarika. „Amíg itt vagy, ez az írás nem jelenhet meg. Éppen elegen vannak, akik félrevezetik a munkásokat, te nem állhatsz közéjük. Személyi bosszú nem indok arra, hogy azokat áruld el, akik közé tartozol.” „Add vissza – szólt dühösen –, mert élve

innen nem kerülsz ki!” Magamra kaptam a kabátomat és eltávoztam. Este szokott időben hazatértem, Attila el sem ment hazulról. Azzal fogadott, hogy férjemhez vagyok kötődve, és ezért nem akarom, hogy a moszkvaiaknak befűtsön. Ebben az időben kezdett kínozni azzal, hogy a házasságot azért nem akarom megkötni vele, mert volt férjemre számítok. Miért nem akarok gyereket tőle? Miért vagyok ennyire önálló? Miért dolgozom, és így tovább. Ez a hat hét a legnehezebb idő volt a hat esztendő alatt.

Végül Szántó Judit szerint József Attila belátja, hogy a kérdésben neki volt igaza:

Legyen nálad az az írás, és ha bármikor valami rosszat tennék, mutasd fel nekem. Ne-hogy azt gondold – szólt kamaszosan –, hogy ha nagyon akartam volna, nem tudtam volna újból megcsinálni. Látod, így játszom én veszélytelenül mások számára. De magam belepusztulok. Rácz, hogy az általa felvetett „eszme” dugába dőlt, tudomásul vette, többé erről nem beszéltünk. Találkozásainkon, mintha soha fel nem vetődött volna, egészen másról folyt a vita.²²

A nemzeti kommunizmus epizód azonban nem olyan természetű volt, mint a barkochba-eset, amely egy magánlakásból szivárgott ki. A nyilvánosság kávéházi fórumán zajlott le. Más résztvevői és tanúi is voltak a dolognak. Egyebek között Hont Ferenc, a Szegedről és Párizsból való barát és Barcs Sándor, akinek emlékezése szerint egy harmadik kávéházban, az Ilkovitsban vitatták József Attila koncepcióját, s ami érdekes, Barcs egy 18 oldalas elaborátumról beszél.²³ Bányai László, a költő sógora, Jolán nővérének harmadik férje is vállalkozott tanúskodásra *Négyszemközt József Attilával* című könyvében. Jolánnal való konfliktusainak taglalása után tér át a költő és Szántó Judit kapcsolatának alakulására:

De Attila és Judit között sem állottak különkül a dolgok. Közöttük, köröttük is recsegett-ropogott, szakadozott minden. Attila egyre távolodott a kommunistáktól és Judittól egyaránt. Egyelőre talajtalanul, légüres térben látszott mozogni. Ebben az állapotában figyelmét könnyűszerrel ragadta magához egy-egy eset, ami többé-kevésbé rövidebb időre a „hátha ez az” ábrándjával kótyagosította meg örökké kutató, kereső lelkét. Ekkoriban ismerkedett meg dr. Rátz Kálmánnal, akinek félelmetesen gazdaságosan adagolt műveltsége, akaratának józansága s a kettő közlésének szilárdsága olykor egészen gyerekesen elálmélkodtatta Attilát. A Bucsiniszky kávéházbeli gyakori együttléteink alatt és azutánra is kihatólag Rátz Kálmán egyénisége mély benyomást gyakorolt Attilára... egy időben még a Rátz Kálmán által képviselt politikai törekvésekkel is kacérkodott. Ismét hangsúlyoznom kell: megint csak nem állhatatlanságból, jellembeli fogyatékoságból, hanem a jónak, az igaznak legyűrhetetlen, állandó szomjú kereséséből.²⁴

A jó, az igaz legyűrhetetlen keresésének és a megtalálás bizonyosságának verse az *Eszmélet* ciklus. Ennek elemzése azonban már új fejezetet alkot.

- 1 IGNOTUS Pál, *Csipkerózsa*, Bp., Múzsák, 1989, 141.
- 2 A kávéházi életnek az adott korszakra vonatkozó egyik legjobb regényszerű leírása NÉMETH Andor *Egy foglalt páholy története* című regénye, amelynek a Karinthy Frigyes és Karinthy né társasága, az ún. Hadik-páholy áll a középpontjában.
- 3 KRÚDY Gyula, *A hírlapíró és a halál = Uő, Válogatott novellái*, Bp., Szépirodalmi, 1990, 642.
- 4 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Barkochba = Uő, Válogatott novellák és karcolatok*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 550.
- 5 A verset József Attila Németh Andornak ajánlotta.
- 6 BÁNYAI László, *Négyszemközt József Attilával*, Bp., Körmendy, 1943. – Ha József Attila kávéházi életére vonatkozó adatokat kívánánk összegyűjteni, a bőség zavarával kellene reménytelen küzdelmet folytatnunk. Szinte csak kiragadott példaként említem Agárdi Ferenc emlékezését, annak különösen *A Japán márványasztala mellett...* című fejezetét. AGÁRDI Ferenc, *Emlékek = József Attila Emlékkönyv*, szerk. SZABOLCSI Miklós, Bp., Szépirodalmi, 1957, 265–267.
- 7 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Barkochba = i. h.*, 540., 541.
- 8 *József Attila nem hajlandó meghalni! = Kortársak József Attiláról*, szerk. BOKOR László, sajtó alá rend. TVERDOTA György, Bp., Akadémiai, 1987, 313–314.
- 9 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Barkochba = i. h.*, 541–542., 542–543.
- 10 SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, Bp., Argumentum, 1997, 156.
- 11 NAGY Lajos, *Hogy él a magyar író? = i. h.*, 93–94.
- 12 NAGY Lajos, *József Attiláról = József Attila Emlékkönyv*, szerk. SZABOLCSI Miklós, Bp., Szépirodalmi, 1957, 375–378.; AGÁRDI Ferenc, *Nagy Lajos és József Attila*, uo., 267–274.
- 13 HARGITTAY Emil, *Irodalmi kávéházak Pesten és Budán*, Bp., Universitas, 1998, 24.
- 14 NAGY Lajos, *Budapesti Nagykávéház*, Bp., Nyugat, 1936, 18.
- 15 *Kortársak József Attiláról*, szerk. BOKOR László, sajtó alá rend. TVERDOTA György, Bp., Akadémiai, 1987, 208–211.
- 16 NAGY Lajos, *Budapest Nagykávéház*, 20., 62., 118., 159.
- 17 SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, 90.
- 18 Uo., 113–114.
- 19 JÓZSEF Attila, *A nemzeti szocializmus...* = SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, 190–191.
- 20 LENGYEL András, *József Attila „nemzeti szocialista” epizódjáról = Uő, A modernitás antinómiái*, Bp., Tekintet, 1996, 105–119.
- 21 JÓZSEF Attila, *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben*, gondozta és a jegyzeteket készítette STOLL Béla = *Miért fáj ma is?*, szerk. HORVÁTH Iván és TVERDOTA György, 435., a rá vonatkozó jegyzet: 470.
- 22 SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, 114–115.
- 23 BARCS Sándor, kézirat. Lelőhelye: Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára.
- 24 BÁNYAI László, *Négyszemközt József Attilával*, 168–169.